

Т. К. МОЛОДІД
НАГОЛОС ЗАЙМЕННИКІВ ТА СЛІВ ЗАЙМЕННИКОВОГО ПОХОДЖЕННЯ

Український рухомий і різномісний, — можна сказати, свавільний, — наголос завдає багато клопоту тим, хто прагне досконали оволодіти майстерністю усного мовлення.

Функції українського наголосу різноманітні, від нього великою мірою залежить точність, недвозначність висловлюваної думки, бо він здатний змінювати значення слова і його граматичну форму; він відіграє величезну роль у ритмізованих текстах.

Порушення літературних норм наголошення буває з різних причин: вплив діалектів української мови, вплив інших близько споріднених слов'янських мов, вплив професійних жаргонізмів, суб'єктивне сприйняття деяких слів мовцями і т. ін. Багато помилок трапляється зокрема в наголошуванні займенників. Часто сплутуються займенники із словами займенникового походження, які мають інший наголос.

Наголос займенникових форм в одних випадках залежить від прийменників, в інших — від процесу субстантивації, а ще в інших — від реального значення відмінкових форм. Діють ці чинники в різних групах займенників по-різному.

1. Наголос особових, особово-вказівних, зворотного, питально-відносних займенників *хто, що* і неозначених *хтось, щось* у родовому та знахідному відмінках залежить від наявності чи відсутності прийменника¹.

а) Якщо займенник у родовому відмінку вживається без прийменника, наголос падає на другий склад: *мене́, тебе́, його́, її́, себе́, кого́, когось́, чого́, чогось́*²:

Скажи, нехай *мене́* не ждуть
додому, на Волинь (*Воронько*).
А щоб *тебе́* не цурались,
Потурай їм, брате! (*Шевченко*).
Як чудно се, що я *його́* не знаю {*Леся Українка*}.
І на руках шматок держу
чогось́ безмежно дорогого (*Олесь*).

Ця ж закономірність поширюється на форми знахідного відмінка особових займенників, а також неозначеного — *когось*:

Взяли *його́* поставили
На Савур-могилу... (*Народна творчість*).
І де в світі тая сила,
Щоб в бігу *її́* спинила... (*Франко*).
Кого́ ж їй любити? Ні батька, ні неньки... (*Шевченко*).
Ні гладіаторських боїв, ні цирку,
ані театру навіть! Вряди-годи
когось́ там розіпнуть — ото і все (*Леся Українка*).

б) Якщо при займеннику є прийменник, то наголошується перший склад. У родовому відмінку — *до мене́, від тебе́, для нього́ (його́), проти неї́, біля себе́, без ко́го, серед чогось́* і т. д.:

Марно *від мене́* ти думи ховаєш —
бачу всю душу твою (*Кримський*),
Коли тебе розлюбить мила,
Для тебе́ сонце погаса... (*Олесь*).
З *нього́* люди користь мають,
ним ся звірі випасають (*Народна творчість*).
І тільки часом вигадка така
У *когось́* із старіших виника (*Рильський*).

У знахідному відмінку — *на мене́, про тебе́, за нього́ (його́), по неї́, під себе́, між*

¹ Див.: Булаховський Л. А., Український літературний наголос, К., 1947.

² Усі приклади для ілюстрації взято з поетичних творів, ритмічна будова яких фіксує наголос.

кого́сь і т. д.:

Як музика ладно грає, пусти мене, нене,
бо мій любко не танцює,
чекає на мене (Народна творчість).
Мій краю! за тебе прийнять не лякаюсь
найгіршого лиха (Кримський).

Залежність наголосу від прийменника у родовому й знахідному відмінках така сильна, що це проявляється і в першому компоненті складних займенників *хто-небудь*, *що-небудь*; без прийменника маємо *кого́ -небудь*, *чого́-небудь*, а з прийменником — *від ко́го-небудь*, *для чо́го-небудь*:

Або може, молодеє
чи не полюбило
кого́-небудь! Ні, нікого (Шевченко).

На місце наголосу в окремих випадках впливає прислівник, що вживається перед займенником, наприклад, *пізніш мене*, *раніш тебе*:

Ой, у мене ненька
раніш мене встала (Народна творчість).

Невідмінювані присвійні займенники *його́*, *її́*, що за походженням є формою родового відмінка особово-вказівних займенників, завжди зберігають сталий наголос на другому складі; у реченні вони виступають означенням, а отже, прийменники з ними граматично не пов'язані:

Ні, не для вас *його́* блакить,
нащадки прокляті Мазепи (Сосюра).
В його́ очах пролинуть води сині,
і мила серцю рідна сторона (Воронько).
«Пити, так пити до дна»,
так *її́* серце горіло (Олесь).
Довго, довго дивувались
На *її́* уроду... (Шевченко).

2. В усіх інших непрямих відмінках наголос перелічених займенників у принципі не залежить від прийменника.

а) Орудний відмінок, для якого однаково властиві як прийменникові, так і безприйменникові форми, є показовим у цьому відношенні: *мною́* і *зо мною́*, *тобою́* і *за тобою́*, *собою́* і *під собою́*, *нею́* і *над нею́*. Пор.:

Я живу *тобою́* і для тебе,
вийшов з тебе, в тебе перейду... (Симоненко).
За тобою́, Морозенку,
вся Україна плаче (Народна творчість).

Особово-вказівні займенники *він*, *воно* мають у цьому відмінку односкладові форми (*ним*), як і питально-відносні *хто*, *що* (*ким*, *чим*) та похідні від них неозначені *хтось*, *щось* (*кимсь*, *чимсь*, але і *кімось*, *чимось*, де вставне *о* на наголос не впливає).

б) Давальний відмінок відзначається тим, що дуже рідко вживається з прийменником, переважають безприйменникові форми. Пор., *мені́*, *тобі́*, *йому́*, *собі́*, *кому́*, *чому́*, *кому́сь*, *чому́сь* і *завдяки мені́*, *завдяки тобі́*:

Вона ішла... але здавалося *мені́*,
що ніжний пролісок в снігу зоріє (Олесь).
А справді, чом тобі́ не заспівати? (Леся Українка).

Частки, що походять з форми давального відмінка *мені́*, *тобі́*, *собі́*, *йому́*, також зберігають займенниковий наголос:

А у будень, то він *тобі́*
Не посидить в хаті... (Шевченко).

в) Місцевий відмінок має свої особливості. По-перше, він взагалі не має

безприйменникових форм, а по-друге, названі займенники в цьому відмінку збігаються з формами давального. Цим пояснюється і тотожність наголошення в формах давального та місцевого відмінків. Пор.: *на мені́, на тобі́, на собі́, на йому́* (ця форма тепер належить до розмовних, хоча в поезії трапляється часто):

Тож не смій *мені́* в серце плювати,
не пробуджуй злости в *мені́* (Симоненко).

Прийди, прийди... Нудьгую *по тобі́*,
нема кінця моїй журбі... (Олесь).

Ведуть коня вороного,
Розбиті копита...

А *на йому́* сіделечко,
Хустинкою вкрите (Шевченко).

Тільки дала *тому́* козакові
та чорнії брови (Народна творчість).

Ви скажіть *сьому́* зухвальцю,
що тепер настав день *суду* (Леся Українка).

Усі сучасні довідкові джерела і рекомендують такий наголос як нормативний, але більшість не включають у це правило місцевого відмінка. В «Українському правописі» подано: *на тому́, при цьому́* і пояснено це впливом прийменника (стор. 102, прим. 2). Крім того, зауважено, що наголос змінюється, якщо прийменник відноситься не до займенника, а до іншої частини мови, з якою цей займенник узгоджується. Наприклад: *до його́* хати, *до того́* двору. Йдеться, очевидно, про власне займенники і субстантивовані займенники, наголошення яких найповніше і найкраще диференціюються у «Словнику наголосів» М. І. Погрібного. Пор.: *на тому́* і *на тому́* шляху (стор. 570) і відповідно — *на цьому́*, але *на цьому́* заводі (стор. 613).

Місцевий відмінок перелічених займенників *на тому́, на цьому́, на всьому́* — фактично є формою давального відмінка + прийменник, що відтіснила на другий план давнішу форму — *на тім, на цім, на всім*, отже й наголос давального відмінка тут здебільшого зберігається, пор.:

В *тому́* господньому селі,
На нашій славній Україні... (Шевченко).

Тож *при* орловому стовпі *тому́*
і поворотка їздового кола (Рильський).

При всьому́ свому багатстві
я щасливий завжди й вільний (Леся Українка).

Ця юрба думок,
як блискавка, в *йому́* перелетіла (Рильський).

Така закономірність. Але немає правила без винятку. Винятком тут є форма *на ньому́*, в якій наголос падає на перший склад. Виникла ця форма пізніше, але зараз є основною літературною нормою, що відтісняє форму *на йому́*, пор.:

...Тривожно думкою загляну в саме серце,
чи в *ньому́* ще спалахують часами
колишні блискавиці (Леся Українка).

Геть зруйнував важкий снаряд
в будинку цім півганку,
На ньому́ дівчинка мала
тоді стояла зранку (Терещенко).

Будемо разом ридати по мрії,
ти *по ньому́*, а я по тобі... (Олесь).

У формах питально-відносних займенників усталився наголос на першому складі: *на ко́му, на чо́му*.

3. Вказівні займенники *той, цей (сеї)* та означальний *весь* в усіх родових

формах у непрямих відмінках, крім орудного множини, мають наголос на другому складі — *того, цього, всього, тому, цьому, всьому, тієї, цієї, всієї, тією, цією, всією* і т. д., як-от:

Того, можливо, не знайду я слова.
щоб наш прекрасний оспівати світ (*Рильський*).
Побреду, побреду
по коліна у воду
до *тієї* дівчиноньки,
що хороша на виду (*Народна творчість*).
Височенний хрест поставив.
...*Зо всього* роздолля
Широкого було видно (*Шевченко*).

Перенесення наголосу на перший склад відіграє смисло-розрізнявальну роль — свідчить про субстантивізацію займенника.

4. Субстантивуючись, займенники *той, цей, весь* стають залежними від прийменника.

У непрямих відмінках вони зберігають свій наголос, якщо вживаються без прийменника, наприклад, у родовому:

Серце мліє, а козакам
Того тільки й треба (*Шевченко*).
Ні, *сього* не випадає мовить... (*Леся Українка*).
А як же прості? Я не знаю...
І раю вам *цього* не знать (*Шевченко*).
Буває, черваку
всього, як кажуть, на віку (*Гулак-Артемівський*).
Шумує спокійне ствердження
всього, що було, що є (*Герасименко*).
Всього, всього тоді бувало—
І все докучило мені (*Шевченко*).

У давальному:

Велике тут було роздолля
тому, хто праведно живе (*Котляревський*).
Мої діти зберуть урожай...
усьому наступає свій край (*Грінченко*).

Як субстантивований безприйменниковий займенник на другому складі має наголос і слово *тому* у фразеологічних зворотах на означення відрізків часу: *п'ять років тому, тиждень тому, кілька хвилин тому*.

б) Якщо субстантивовані займенники вживаються з прийменником, то мають наголос на першому складі в будь-якому відмінку: *до того, після цього, від усього* (чергування **в** з **у** на наголос не впливає), *на тому, в цьому, при всьому* і т. д. Зокрема це стосується усталених виразів: *ні з сього ні з того, не без того, не від того, не до того, що з того?* і под. Пор.:

Твою долю, моя доню,
Позаторік знала,
Позаторік і зіллячка
Для того придбала (*Шевченко*).
Ой що мені з *того*, з *того*,
що музика грає... (*Народна творчість*).
До сльоз, до крові, до пожару,
До всього, всього я привик (*Шевченко*).
Нехай вам Польща, чи Жорж Занд, —
Коханки дві, однаково жорстокі, —
Навіяли той ніжний вихор звуків, —

Ну й що ж *по то́му?* (*Рильський*).

Отже, коли вказівні займенники *той, цей, весь* субстантивуються, то підлягають діянню того закону наголошення, що характеризує родовий та знахідний відмінки особових і особово-вказівних займенників.

Це поширюється і на той випадок, коли перед субстантивованим займенником стоїть прислівник. Пор.:

Угамуйся, не турбуйся, марне не томися,

Ляж, засни, а *перш усього* богу помолися (*Макаровеький*).

5. Прислівники займенникового походження *чогó, чому, тогó, томú* завжди мають сталий наголос на другому складі, як займенники у безприменникових конструкціях, від яких вони утворилися. Пор.:

Ой *чогó* ти, дубе,

На яр похилився? (*Народна творчість*).

Ой *тогó* я, брате, така горда стала —

За дрібними слізьми тебе не впізнала (*Народна творчість*).

Чому ж не може він прийти сюди,

і чесно попросить руки твоєї? (*Леся Українка*).

Ти з Олександром, ти з Тарасом

Дивився мудро в даль віків,

Тому не поржавіє з часом

Ваш вічний вайделотський спів (*Рильський*).

6. Складені сполучники з елементом займенникового походження *тогó, томú* зберігають щодо наголошення зв'язки з субстантивованими займенниками.

а) Мають наголос на другому складі займенникового слова, якщо перед ним немає применника — *тогó що, томú що*:

І ти заплакала! Чого?

Тогó, що тяжко полюбила

Микиту бідного того! (*Шевченко*).

Так, орд чужих плавець несамовитий

Ламанш *тому* не смів перепливати,

Що Волги він не зміг переступити (*Бажан*).

Я націю вітаю цим листом,

Тому що простягла над нами воля крила (*Сосюра* —
переклад з Гафурі).

б) Мають наголос на першому складі займенникового слова, якщо перед ним стоїть применник: *для то́го щоб, замість то́го щоб, до то́го щоб, від то́го що, до то́го що* і под., але *в міру тогó як*, бо применник стосується слова *міра*. Наприклад:

Трапляється часом тихенько заплаче,

Та й то не *од то́го*, що серце болить (*Шевченко*).

Невже *для то́го*,

щоб їм щасливим марилося любіш,

мені нещасній відбереш ти мрію (*Леся Українка*).

І все це ви згадали знов *для то́го*,

щоб я послухався в останній раз... (*Павличко*).

7. Присвійні займенники *мій, твій, свій* при відмінюванні завжди мають наголос на другому складі: *моя, твоя, своя, моє, твоє, своє, мої, твої, свої, мого, твого, свого, моєї, твоєї, своєї, моїх, твоїх, своїх* і т. д. Пор.:

Дівчино моя, сідай на коня,

Та й поїдем у чистеє поле

до *мого* двора (*Народна творчість*).

За цвіт *свого* села,

За вільну Україну

В бою упав з сідла (*Воронько*).
Для зросту твоїх людей
замало уже висоти (*Малишко*).
Розішлю свої думи в дозори,
щоб у сизому міражі
не ступило свавільне горе
на кордони твоєї душі (*Симоненко*).

Наголос на першому складі є відхиленням від норми. Субстантивіація на наголошення не впливає:

Сусід одежину дає:
— Своє зніми, бери моє! (*Малишко*).
Солдатів вийшла зустрічати,
і раптом стрілась із своїм (*Рильський*).

8. Питально-відносний займенник *котрій* (*котра́, котре́*) також завжди має наголос на другому складі — *котро́го, котро́ї, котро́му, котрій, котрим, котро́ю, котри́х, котрим, котрими* і т. д.:

Ладен щоразу руку покусати,
Котра́ поживу подає йому (*Рильський*).
Ми ж не вернемось до справ, ні до іншої ми не поїдем,
поки не вийде вона, за *котрого* захоче з ахеїв
(*Б. Тен* — переклад із Гомера).

Я знаю, що то єсть бажання,
котрих надія не згріва (*Самійленко*).

9. Означальні займенники *сам* (*сама́, само́*) та *са́мий* (*са́ма, са́ме*) в усіх формах, крім називного відмінка однини чоловічого роду, відрізняються один від одного тільки наголосом, пор.: *само́го і са́мого, само́ї і са́мої, самі́ і самі́, самих і самих* і т. ін.

Мені здається, що й *само́го*
Тебе вже люди прокляли (*Шевченко*).
Все покину і полину
До *са́мого* бога... (*Шевченко*).

Нехай цуцукають... Мене сим не зведуть,
поки *самі́* сюди обід не принесуть (*Гулак-Артемівський*).
Ті ж *самі́* обличчя у зморшках
тієї ж нудьги й безнадії (*Бажан*).

10. Заперечні займенники *ніхто́, ніщо́* мають свої особливості наголошення: у непрямих відмінках кожному з них відповідають дві різні форми, в яких наголос диференціює значення. Наголос на частці — *нікого́, нікому́, нічого́, нічому́* і под. — означає відсутність будь-кого чи будь-чого; наголос на власне займенниковій частині слова — *ніко́го, ніко́му, нічо́го, нічому́* і т. под. — означає небажання чи неможливість скористатися будь-ким чи будь-чим, хоч вони (хто-небудь, що-небудь) і є. Пор.:

Торох, торох, по печі ще й окрасць хліба;
а стало світати — *нічого́* збирати (*Народна творчість*).
Ти думаєш, що він задовольнився б
якимсь там хуторцем у Керіюті?
Ні, він хотів усе або *нічо́го!* (*Леся Українка*).

І жалем серце запеклось,
що *нікому́* мене згадати (*Шевченко*).
Не віддамо в житті *ніко́му*
того, що ти завоював (*Сосюра*).

Наявність прийменника ні на наголос, ні на значення не впливає:

Не хоче правдоньки сказати,
А більше *ні́* в кого спитати (*Шевченко*).

Стілець-бо, бачте, зроблено старому
такий, яких *ні в кого* не було (*Рильський*).
А довелось... *ні до кого*
В світі прихилитись (*Шевченко*).
Ніхто любив мене, вітав
І я хилився *ні до кого*... (*Шевченко*).

Наголошення займенників і слів займенникового походження вимагає пильної уваги кожного мовця і є важливою ділянкою в сфері культури усного мовлення.